

ГОЛОВНІ ВИДИ ПРОМИСЛІВ І КУСТАРНОГО ВИРОБНИЦТВА ГРЕКІВ МАРІУПОЛЬСЬКОГО ПОВІТУ В ДРУГІЙ ПОЛОВИНІ ХІХ СТ.

У роботі розглядаються основні види кустарного виробництва та промислів, якими займалися греки Маріупольського повіту в другій половині ХІХ ст. Найбільш розповсюдженими були дрібні підприємства, які переробляли сільськогосподарську продукцію та обслуговували потреби місцевого населення: шкіряні, салотопні, свічні, миловарні, цегельні, черепичні, рибні й тютюнові заводи, ковальні, млини і таке ін. З розвитком товарно-грошових відносин кількість зайнятих у них ремісників суттєво скоротилася, більшість промислів наприкінці ХІХ ст. занепали, а найбільш великі та прибуткові (рибний, тютюновий, виробництво цегли і черепиці) набули капіталістичного характеру.

Ключові слова: греки, Маріупольський повіт, кустарне виробництво, промисли.

В статье рассматриваются основные виды кустарного производства и промыслов, которыми занимались греки Мариупольского уезда во второй половине XIX в. Наиболее распространенными являлись мелкие предприятия для переработки сельскохозяйственной продукции и для обслуживания потребностей местного населения. Это были кожевенные, салотопные, свечные, мыловаренные, кирпичные, черепичные, рыбные и табачные заводы, кузницы, мельницы и др. С развитием товарно-денежных отношений количество занятых в них ремесленников существенно сократилось, большинство промыслов к концу XIX в. пришло в упадок, а самые крупные и доходные (рыбный, табачный, производство кирпича и черепицы) приобрели капиталистический характер.

Ключевые слова: греки, Мариупольский уезд, кустарное производство, промыслы.

In this article the author considers the basic types of handicraft industry and trades, which were conducted by the Greeks of the Mariupol region in the second half of the XIX century. The most widely spread were small scale enterprises for the processing of the agricultural products and for servicing the local inhabitants. They were leather, fat melting, candle, soap making, brick, tiled, fish and tobacco factories, smithies, mills and others. With the development of trade-and-money relations the number of entrepreneurs has decreased sharply, a set of trades has fallen in decay by the end of the XIX century and the biggest and most profitable (fish, tobacco, the brick and tile industries) have got the features of capitalism.

Key words: the Greeks, the Mariupol region, handicraft industry, trades.

Дослідники історії економіки Російської імперії неодноразово відзначали, що розвиток її окремих галузей, особливо промисловості, вивчений дуже слабо. Головна причина цього – неповний і несистематичний характер необхідних відомостей, що містяться у джерелах. Не є виключенням також історія економічного розвитку окремих регіонів.

Значний інтерес у цьому плані представляє Північне Приазов'я. Тут протягом багатьох століть відбувалися зіткнення і взаємодія різних культур, різних етносів, які позначилися на усіх аспектах

життя краю. Його поліетнічний склад формувался протягом XVIII-XIX ст. під впливом багатьох факторів внутрішньої та зовнішньої політики Російської імперії. Значну частину населення регіону, а особливо Маріупольського повіту, становили греки, переселені на ці землі російським урядом після російсько-турецької війни 1768-1774 рр.

Історія освоєння Північного Приазов'я різними етносами доволі складна і суперечлива. Такі її аспекти, як економічний розвиток окремих етніч-

них груп у період капіталістичних перетворень у Російській імперії в другій половині XIX ст., вплив цих перетворень на різні сфери їхнього життя, внесок окремих народів у розвиток економіки краю, на жаль, ще не знайшли всебічного висвітлення у вітчизняній історичній науці.

Осмилення накресленого кола проблем має сприяти відновленню маловідомих сторінок історичного минулого регіону, введенню у науковий обіг нових джерел, виробленню конкретних науково обґрунтованих рекомендацій щодо сучасної державної регіональної політики. Усе вищезазначене вплинуло на вибір теми цієї роботи.

Слід підкреслити, що дослідники XIX – початку XX ст. практично не приділяли уваги історії розвитку промисловості краю. Серед нечисленних робіт цього спрямування на нашу увагу заслуговують праці П. Лященка, у яких автор розглядає перспективи промислового розвитку країни в цілому та її окремих регіонів, надає важливі статистичні відомості [1]. Першою спробою охарактеризувати історію промислового розвитку Маріупольського повіту можна вважати економічний розділ збірки «Маріуполь и его окрестности», написаний відомим маріупольським підприємцем другої половини XIX ст. Д. Хараджаєвим [2].

Серед праць радянського періоду найбільш цінною для висвітлення теми є робота О. Дружиніної «Южная Украина в период кризиса феодализма, 1825-1860 гг.» [3], у якій розглянуті усі аспекти суспільно-економічного розвитку Півдня Російської імперії, але більшість аспектів досліджуваної нами проблематики лише оглянуті у загальних рисах, і цей огляд доведено тільки до 60-х рр. XIX ст.

Найбільш цінним для розкриття обраної теми серед сучасних досліджень можна вважати роботу А. Гедьо «Греки Північного Приазов'я (1778-1875 рр.)» [4], у якій на багатій джерельній основі проаналізовано історію розвитку кустарної промисловості в грецьких переселенців, але, на жаль, тільки до 1875 р.

Таким чином, питання, порушені в нашій роботі, фактично не знайшли повного відображення в історичній літературі. Отже, мета цього дослідження полягає у з'ясуванні загальних принципів і особливостей розвитку кустарного виробництва та найголовніших промислів у греків Маріупольського повіту в другій половині XIX ст. Для досягнення поставленої мети передбачено розв'язати такі наукові завдання:

- охарактеризувати ступінь розвитку промисловості краю в означений період та вплив на неї капіталістичних перетворень, що відбувалися в цей час у Російській державі;
- визначити, які види промислів і кустарного виробництва були найбільш поширені в греків Маріупольського повіту;

- встановити, яким був внесок грецького населення в загальний розвиток промисловості краю.

Реалізувати вказані завдання допоможе нам аналіз інформації різноманітних джерел, які умовно можна поділити на наступні групи: матеріали діловодства місцевих органів влади, статистичні матеріали, періодика. Перша група представлена документами, що зібрані у фондах № 107 ДАДО «Маріупольская городская дума» [5] і № 110 «Маріупольская уездная земская управа» [6], № 20 РДІА «Департамент таможен и мануфактур» [7], № 22 ДАОО «Общество сельского хозяйства южного края России» [8]. Ці документи ілюструють стан розвитку промисловості краю в другій половині XIX ст., особливо таких її галузей, як рибний та тютюновий промисли.

Друга група представлена різноманітними довідково-статистичними виданнями, з яких найбільшу інформативну цінність мають систематизовані збірки. Вони містять відомості про власників, їхній капітал та річні прибутки, технічне оснащення підприємств, кількість робітників [9]. Ці збірки дають можливість встановити, яку роль відігравали грецькі підприємці в розвитку промисловості краю.

З джерел третьої групи особливо необхідно відзначити газету «Екатеринославские губернские ведомости» [10], на сторінках якої знайшли відображення проблеми розвитку різних галузей промисловості краю.

Таким чином, аналіз різних видів джерел показує, що їхня інформативність достатня для розкриття накреслених проблем.

Протягом 50-70-х рр. XIX ст. промисловий розвиток Північного Приазов'я залишався на рівні попереднього періоду. Місцева промисловість була представлена дрібними підприємствами ремісничого типу і промислами, якими греки займалися ще з часів свого проживання в Криму. Дослідники XIX ст. відзначали уривчастість і убогість відомостей з цієї проблеми та посилалися в основному на розповіді старожилів. Прикладом може стати нарис з історії торгівлі у Маріупольському грецькому окрузі, складений Д. Хараджаєвим для книги «Маріуполь и его окрестности». Він писав, що старожили міста розповідали про майстрів, які виготовляли сап'ян, шкіру, ремені, сідла й іншу зброю, килими. Найбільш розповсюдженим серед маріупольських греків ремеслом було виробництво взуття. Із сап'яну виготовляли жіноче взуття – «терлики», які іноді вишивалися золотом. Також шили «хатирь» – взуття, схоже на калосі. Для продажу виготовляли вишиті золотом рушники, сорочки і головні убори [11].

Але з розвитком товарно-грошових відносин багато ремісників-греків не змогли перейти на ринкові принципи виробництва, тому кількість ремесел, у яких вони були зайняті, і кількість самих ремісників на початку 60-х рр. XIX ст. скоротилася у 8 разів порівняно з кінцем XVIII ст.

У «Систематическом сборнике постановлений Мариупольского уездного земства» документами 1887 р. було зафіксовано, що «... у Мариупольському повіті немає жодного явища кустарного виробництва» [12].

Звичайне кустарне виробництво у греків, як і в інших народів, що жили в Мариупольському повіті, було тісно пов'язане з сільським господарством. Воно складалося зі слюсарного, ковальського і столярного промислів, представлених у кожному з грецьких сіл. Статистичні дані останньої чверті XIX ст. свідчать, що кількість таких промислів у кожному грецькому селі досягала 20-25, а найбільш активно різними промислами займалися жителі сіл Бешево, Велика Каракуба, Ігнатіївка, Стила і Сартана (10-15 % населення) [13].

Найбільш прибутковим був рибний промисел, який практично в незмінному вигляді проіснував з останньої чверті XVIII до початку XX ст. Перші рибні заводи були засновані місцевим грецьким купецтвом одразу ж після переселення на Білосарайській та Зінцевій косах Азовського моря. У другій половині XIX ст. лов риби здійснювався біля Піщаної, Білосарайської, Виноградної, Комишеватой та Петрівської кіс.

Рибні заводи, незважаючи на те, що були невеликими, переробляли значну кількість риби і рибопродуктів. Білуга, осетр, севрюга, стерлядь, чорна та червона ікра, риб'ячий жир у великих об'ємах (до 10 000 возів щорічно) завозилися до Мариупольської пристані. На кожному рибному заводі працювали отаман або майстер, помічник і близько 20 робітників-забротчиків. Оскільки для грецьких колоністів рибна ловля не була традиційним заняттям, більшу частину робітників становили росіяни або українці, що приходили на заробітки. Греки ж були власниками більшості рибних заводів краю. Прибутки з такого підприємства ділилися навпіл: одна половина призначалася хазяїну, друга порівну розподілялася між робітниками [14].

Лов риби здійснювався за допомогою сіток, неводів і гачків, що було відображено у назвах заводів («неводний» або «крючний»). Прикладом їх типового устрою може послужити підприємство грецького купця В. Арнаутова на Білосарайській косі. Воно складалося з неводного човна з двома пеньковими неводами на дерев'яних поплавках, будівлі з цегли-сирцю з черепичним дахом, дерев'яного сараю, покритого очеретом із «солилами, ваннами і шапками для соління риби», дерев'яної комори, покритої черепицею і барака при ній. Будівлі займали площу 25 × 25 сажнів [15].

При використанні неводів у кожній окремій артілі працювало від 26 до 50 робітників, при використанні гачків – не менше трьох. Лов риби починався в перших числах квітня і тривав до Трійці, у глибоководних місцях він тривав до 1 жовтня і тільки неводом, а гачковий промисел відновлявся з 15 серпня по 15 листопада.

Власниками найбільш великих і прибуткових заводів у досліджуваній період залишалися купці та поселяни греки: С. Куркчі (600 руб сріблом чистого прибутку), І. Каракуркчі (625 руб), Ю. Мелеков (780 руб), І. Лікакі (215 руб), П. Шаповалов (6 заводів, 2 816 руб сріблом чистого прибутку) та ін. [16].

Кількість рибних заводів у Мариупольському повіті протягом 50-60-х рр. XIX ст. практично не змінювалася і становила 45-46, однак наприкінці 80-х рр. вона збільшилася до 56. За офіційними даними в Катеринославській губернії у 1860 р. існували 138 рибних заводів, які давали продукції на 64 335 руб. Але за неофіційним даними, наведеними в роботі офіцера Генерального штабу В. Павловича, у Ростовському повіті й Таганрозькому градоначальстві (до якого належав і Мариупольський грецький округ) існувало близько 268 підприємств. Їх обіг становив 450 000 руб на рік. А на 70-ті рр. XIX ст. сума річного обігу усіх рибних заводів тільки Мариупольського повіту досягала 100 000 руб сріблом [17].

Беручи до уваги те, що рибний промисел був одним з найбільш прибуткових занять місцевого населення, Мариупольська земська управа у 1872 р. прийняла рішення збирати з рибних заводів певний відсоток з прибутків на користь земства. Так, у 70-ті рр. XIX ст. греки втратили один зі своїх привілеїв, дарований їм російським урядом «на вічні часи».

Другим за прибутковістю промислом для греків стало вирощування і переробка тютюну. Вже у 30-ті рр. XIX ст. цей промисел набув товарного характеру, врожаї були «цілком задовільними, а з невеликого в Мариупольській грецькій окрузі одержували до 3 000 пудів цілком пристойного на вид і смак тютюну». Високими були й прибутки з продажу. Так, наприклад, плантатори села Анадоль отримували врожай вартістю до 150 руб сріблом з десятини землі, яку поливали, і до 750 руб – з неполивної [18].

Вирощувати тютюн греки почали одразу ж після переселення з Криму. Розвитку місцевого тютюництва істотно сприяла Кримська війна, яка привела до необхідності знайти заміну привозному турецькому тютюну. Ще більшому престижу цього помислу сприяли щорічні виставки місцевих сортів тютюну. Перша з них відбулась у травні 1865 р. в Одесі.

У другій половині XIX ст. ця галузь розвивалася успішно, і практично 80 % тютюнових плантацій Катеринославської губернії прихотилося на Мариупольський повіт. На плантаціях губернії вирощували тютюн різних сортів: махорка, амафорка, американські (куба, огіо, гавана) і турецькі (дюбек, самсон, трапезон). Кримський сорт вирощувався виключно на плантаціях мариупольських греків. Його насіння було вивезено в середині XIX ст. з Ялтинського та Феодосійського повітів Таврійської губернії [19]. Наприкінці XIX ст. на плантаціях Мариупольського повіту стали також вирощувати сорти

самсон, куба і махорка. Для посівів кримського тютюну вибиралася краща земля, яка під час паводків покривалася мулом. Урожай збирали в серпні-вересні. Обробка плантацій та розсадників у греків здійснювалася в основному самими плантаторами та їх сім'ями, іноді – постійними або тимчасовими найманими робітниками [20].

З усіх повітів Катеринославської губернії тільки в Маріупольському та Катеринославському повітах вирощений тютюн в основному йшов на продаж, який відбувався вільно на місцях вирощування. Тютюн з маріупольських плантацій також йшов на тютюнові фабрики Ростова-на-Дону, Таганрога і Бердянська. Його вартість

становила 1,80-2,25 руб за пуд, а катеринославського – 7,50 руб за пуд, оскільки останній був значно вищої якості [21].

У 1870 р. в губернії налічувалося 45 плантацій, які щороку давали до 7 800 пудів листового тютюну. Більшість з них належала маріупольським грекам, плантації яких знаходилися при селах Анадоль, Старий Крим, Ігнатіївка і в околицях Маріуполя. Найкрупнішою – 70 десятин – була ділянка в приміському селищі Волонтерівка. Більш наочно ситуацію, що склалася в тютюновому промислі губернії, ілюструє наступна таблиця [22]:

Таблиця 1

Повіт	Кількість плантацій	Площа, дес.	Урожай, пуди	Сорт	Кількість робітників
Катеринославський	1	8	200	дюбек	22 на 1 плантації
Маріупольський	38	123	5 810	кримський	140 на 1 плантації
Новомосковський	2	8,25	500	махорка	17 на 2 плантаціях
Павлоградський	1	3	70	махорка	6 на 1 плантації
Слов'яносербський	3	12,3	950	махорка, амафорка	8 на 2 плантаціях

Наприкінці XIX – на початку XX ст. виробництво тютюну як у регіоні в цілому, так і в греків зокрема, почало скорочуватися через зниження попиту, вкрай низькі ціни та через заборону плантаторам вільно продавати тютюн. Введена в Російській імперії у 90-ті рр. XIX ст. акцизна система ще більше знизила ціни, що привело тютюництво практично до повного занепаду. Маріупольські греки продовжували вирощувати тютюн на невеликих ділянках, але «результати розведення тютюну в Маріупольському повіті були настільки несприятливими, що ризиковано рекомендувати займатися цією галуззю». У цей період перейшли на низькі сорти, а площі, що відводилися під плантації, за 1890-1895 рр. скоротилися в 30 разів. Тільки з послабленням акцизної системи наприкінці XIX ст. кількість плантацій у повіті різко зросла й досягла 250 [23].

Не прижилося в греків Маріупольського повіту шовківництво, штучно насаджуване місцевою адміністрацією. У 1820 р. шовковичні плантації існували в 10 з 20 грецьких сіл. Невмілий догляд призвів до загибелі більшої частини плантацій. На середину XIX ст. ситуація змінилася, більша частина плантацій відродилася, а прибутки з продажу коконів становили 15 000 руб на рік. Однак, починаючи з 80-х рр. XIX ст., цей промисел у господарствах грецьких колоністів знов поступово занепадає через невміння шовківників боротися з шкідниками та низьку якість шовку-сирцю, який не користувався попитом на ринку. Незважаючи на спроби Маріупольського повітового земства відродити його шляхом створення плантацій при школах, промисел так і не набув подальшого розвитку. А на початку 90-х рр. XIX ст. шовковичні плантації збереглися тільки при Сартанській та Петровській школах [24].

Важливу роль у промисловому розвитку краю відігравали салотопні заводи, продукція яких до 60-х рр. XIX ст. відправлялася за кордон. У цей період у Маріуполі та грецьких селах виробляли до 7 700 пудів сала. Але зниження попиту на іноземних ринках призвело до різкого скорочення обсягів виробництва, тому в другій половині XIX ст. у Маріупольському грецькому окрузі працював тільки один салотопний завод [25].

У безпосередній залежності від салотопного виробництва знаходилося свічне і миловарне. Вони в цей період, навпаки, зростали, оскільки росли чисельність населення і, відповідно, попит на таку продукцію. Однак за прибутковістю та чисельністю робітників ці невеликі кустарні підприємства знаходилися на останньому місті. Так, наприкінці 90-х рр. XIX ст. у Маріупольському повіті працювали 2 миловарних (4 робітники, 12 500 руб річного прибутку) і 2 свічних (2 робітники, 2 960 руб річного прибутку) заводи [26].

Через скорочення поголів'я худоби в повіті занепадає в цей період одне з традиційних занять грецьких колоністів – шкіряне виробництво. У попередній період воно було доволі прибутковим, оброблена шкіра поставлялася за кордон, частина її, а також овчина, йшли для внутрішнього споживання. Однак, незважаючи на явний занепад цієї галузі, у Маріупольському повіті наприкінці XIX ст. працювали 6 шкіряних заводів (17 робітників, 49 650 руб річного прибутку). У Катеринославській губернії в цей період їх було тільки 3 [27].

Вкрай слабко в регіоні було розвинуто борошномельне виробництво, хоча Маріупольський повіт за кількістю водяних млинів випереджав інші повіти губернії. На кінець XIX ст. у ньому нараховувалося більше 800 млинів (97 000 руб річного прибутку, 1 084 робітників) [28]. Ці

підприємства залишалися кустарними і практично всі працювали для забезпечення місцевих потреб окремих районів і господарств.

Особливого поширення в Маріупольському повіті набули в цей період невеликі цегельні та черепичні заводи. Останні випускали грецьку черепицю «татарку» і марсельську черепицю. Найчастіше вони розміщувалися в грецьких селах. Чистий прибуток таких заводів становив 200-1 500 руб на рік. Їхня кількість постійно збільшувалася, що було пов'язано зі зростанням чисельності населення. На початку 60-х рр. в Маріуполі й Маріупольському грецькому окрузі працювали 6 цегельних і 4 черепичних заводи. На кінець 60-х рр. 10 таких заводів працювали тільки в одному Маріуполі [29].

Поступово кустарне виробництво в більшості грецьких сіл починає замінюватися промисловими підприємствами, які працювали не тільки для забезпечення внутрішніх потреб кожного окремого села, але й поставляли свою продукцію на місцеві ринки. Наприкінці XIX ст. такі підприємства з'явилися в Карані, Мангуші, Малому Янісолі, Чердакли. В основному це були ті ж самі цегельні, черепичні й рибні заводи, млини та лісопилки. Найбільші з них належали маріупольським і таганрозьким купцям-грекам І. Скарамангосу (170 робітників, 60000 руб річного прибутку), І. Лікакі (48 робітників, 30 000 руб річного прибутку), Д. Хараджаєву (75 робітників,

15 000 руб річного прибутку), С. Чентукову (50 робітників, 24 000 руб річного прибутку), А. Чебаненку (14 робітників, 6 000 руб річного прибутку) [30].

Таким чином, промисли і кустарне виробництво у греків Маріупольського повіту в другій половині XIX ст. були представлені салотопними, шкіряними, миловарними, свічними, цегельними, черепичними, рибними, тютюновими заводами, ковальнями, бондарнями, млинами. Загалом вони були дрібними підприємствами, які переробляли сільськогосподарську продукцію. Неврожаї, занепад окремих галузей сільського господарства, а також різні внутрішні та зовнішньоекономічні й політичні чинники істотно впливали на кількість підприємств і зайнятих на них робітників.

Найбільш помітну роль греки відіграли в розвитку рибного та тютюнового промислів, виробництва будівельних матеріалів. Саме в ці галузі вони активно вкладали капітали і змогли створити великі підприємства, які приносили значні прибутки і відігравали важливу роль в економіці краю.

У більшості інших перерахованих вище видах виробництва греки наприкінці XIX ст. поступово втратили свої позиції, оскільки до цього часу вони позбавилися статусу домінуючої групи населення регіону, більшості зі своїх привілеїв і відчували помітну конкуренцію з боку підприємців інших національностей.

ЛІТЕРАТУРА

1. Лященко П.И. Экономическое развитие России в XIX – начале XX вв. / П.И. Лященко // Энциклопедический словарь Русского библиографического института Гранат. – Т. 36. – Ч. IV. – М., 1932. – С. 58-178.
2. Мариуполь и его окрестности / Изд. Д.А. Хараджаева. – Мариуполь, 1892. – 282 с.
3. Дружинина Е.И. Южная Украина в период кризиса феодализма. 1825 – 1860 гг. / Е.И. Дружинина. – М.: Наука, 1981. – 214 с.
4. Гедьо А.В. Греки Північного Приазов'я (1778-1875 рр.). / А.В. Гедьо. Дис. ... канд. іст. наук: 07.00.01 / – Донецьк: ДонДУ, 1997.
5. Державний архів Донецької області (далі – ДАДО). – Ф. 107. – Оп. 1. – Спр. 3. Описание быта греков Мариупольского округа, ведомости и свидетельства о продаже табака. – 1866. – 123 арк.
6. ДАДО. – Ф. 110. – Оп. 1. – Спр. 108. Положение о районных организациях по рыболовству. Постановление об уловорядочении рыбной ловли в Азовском море. – 1914. – 12 арк.
7. Російський державний історичний архів (далі – РДІА). – Ф. 20. – Оп. 6. – Спр. 44. По прошению рыбопромышленников Кирицова, Машича, Попова и др. о разрешении производить их промысел по полугодовым документам. – 1886-1895. – 41 арк.
8. Державний архів Одеської області (далі – ДАОО). – Ф. 22. – Оп. 1. – Спр. 249. Материалы о состоянии табакводства и об устройстве экспонатив выставки табака, выращиваемого на юге России. – 1864-1868. – 203 арк.; Спр. 385. Материалы о выращивании табака (правила, докладные записки, расчет для посадки семян и др.). – 1849-1866. – 174 арк.
9. Адресная книга. Справочник торгового мира. Указатель торгово-промышленных фирм России и заграницы, имеющих торговые сношения с Россией. – СПб., 1911. – 816 стб.; Обзор Екатеринославской губернии за 1891 год. – Екатеринослав, 1892. – 108 с.; Обзор фабрично-заводской промышленности и торговли России. – СПб., 1896. – 636 с.
10. Состояние табакводства в Екатеринославской губернии // Екатеринославские губ. ведомости. – 1872. – № 17. – С. 114-115; Фабричная и заводская деятельность в Екатеринославской губернии за 1885 год // Екатеринославские губ. ведомости. – 1886. – № 24. – С. 3.
11. Мариуполь и его окрестности. – 1892. – С. 264.
12. О выдаче ссуд на устройство и расширение цементных и черепичных заводов // Систематический сборник постановлений Мариупольского уездного земства с 1869 по 1913 гг. – Мариуполь, 1916. – С. 10-11.
13. Статистико-экономические таблицы по Екатеринославской губернии за 1885 – 1886 гг. – Вып. II. – Мариупольский уезд. – Екатеринослав, 1887. – 440 с.

14. РДА. – Ф. 20. – Оп. 6. – Спр. 44. – Арк. 7.
15. О продаже с публичного торга права поселянина асилия Федорова Арнаутова на половину недвижимого имения на Белосарайской косе около Ялты и заключающегося в рыбном заводе // Екатеринославские губ. ведомости. – 1901. – № 53. – С. 5.
16. РДА. Ф. 20. – Оп. 6. – Спр. 44. – Арк. 8-9.
17. Павлович В. Екатеринославская губерния. – СПб., 1862. – С. 199.
18. Калери Г.М. Топографические и медико-статистические сведения о Мариупольском округе // ЖМВД. – 1845. – № 7. – С. 43.
19. Состояние табаководства в Екатеринославской губернии // Екатеринославские губ. ведомости. – 1872. – № 17. – С. 114.
20. Памятная книжка и адрес-календарь Екатеринославской губернии на 1889 год. – Екатеринослав, 1889. – С. 211.
21. Состояние табаководства в Екатеринославской губернии // Екатеринославские губ. ведомости. – 1872. – № 17. – С. 115.
22. ДАОО. – Ф. 22. – Оп. 1. – Спр. 249. Материалы о состоянии табаководства и об устройстве экспонатов выставки табака, выращиваемого на юге России. – 1864-1868. – Арк. 43-44.
23. Обзор Екатеринославской губернии за 1891 год. – Екатеринослав, 1892. – С. 7.
24. Отчет Мариупольской уездной земской управы за 1895 год очередной сессии земского собрания 1896 года. – Мариуполь, 1896. – С. 51-52.
25. Дружинина Е.И. Южная Украина в период кризиса феодализма. 1825-1860 гг. – М.: Наука, 1981. – С. 116.
26. Обзор Екатеринославской губернии за 1891 год. – Екатеринослав, 1892. – С. 17.
27. Там само. – С. 18.
28. Там само. – С. 19.
29. О выдаче ссуд на устройство и расширение цементных и черепичных заводов... – С. 38.
30. Фабрики, заводы и рудники Южной России. Справочно-иллюстрированная альбомная книга. – Екатеринослав, 1904. – С. 198, 243.

Рецензенты: д.і.н., проф. П.М. Тригуб;
к.і.н., доц. Є.Г. Сінкевич.

© Новикова С.В., 2009

Стаття надійшла до редколегії 26.06.2009 р.